

पृष्ठभूमि:

सांस्कृतिक सम्पदाको धनी राष्ट्र नेपाल प्राग ऐतिहासिक कालदेखि नै मानव विकासको प्रमुख थलोको रूपमा रहेको छ । आदि बुद्धको साथै सिद्धार्थ गौतमको जन्मभूमि पनि नेपालनै रहेको तथा यहाँका पवित्र हिमालयहरु ऋषिमुनिहरुको साधना केन्द्रका रूपमा रहेको इतिहास प्रमाणित छ । यस्तो पवित्र तथा तपोभूमिमा विविध जातजाती, धर्म, भाषा, साहित्य र संस्कृतिको संगमलाई नै नेपाली संस्कृति भन्ने गरिन्छ । यो राष्ट्र कला, संस्कृति एवं धार्मिक सद्भावको अनुपम उदाहरणीय छ । पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्मका मूर्त/अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा, पुरातात्विक स्थलको जगेर्ना गरी नेपाललाई विश्व सामु उभ्याउन र ती सभ्यताको प्रवर्द्धन गरी आन्तरिक एवं बाह्य पर्यटनको विकासलाई टेवा पुऱ्याउनु आजको राष्ट्र आवश्यकता रहेको छ । सम्पदाको दृष्टिले नेपाल विश्वमा अग्रणी मुलुकमा पर्ने भएपनि आर्थिक कारण लगायत अतिक्रमण गर्ने प्रवृद्धि र आधुनिक सामग्रीहरु प्रतिको मानिसको आकर्षणले यी सम्पदाहरु लोप हुँदै गएका छन् । यिनैको दीर्घकालीन संरक्षण एवं सम्बर्द्धन गर्न नेपाल सरकार एवं सो सँग आवद्ध सबै निकायको गहनतम् भूमिका हुने र आर्थिक सम्भावनाको खोजीलाई समेत सहयोग पुऱ्याउन जनचेतना अभिवृद्धि गर्नु नितान्त आवश्यक रहेको छ । स्थानीय सरकार एवं संघ-संस्था, गुठी, जनसमुदायबाट निर्मित सम्पदाको संरक्षण पश्चात दीगो सम्बर्द्धन हुने हुँदा संरक्षण कार्यमा यी सबैलाई आवद्ध गर्नु आजको माग रहेको छ ।

उल्लेखित उद्देश्य परिपूर्ति गरी स्थानीय स्तरको आयवृद्धि गर्न र सम्पदालाई सबैको साझा सम्पत्तिको रूपमा चेतना अभिवृद्धि गरी संरक्षण र सम्बर्द्धनको कार्यलाई तीव्रता दिँदै पूर्खाको नासो भविष्यका सन्ततीलाई बुझाउन परिस्थिति अनुकूल बनाउने उद्देश्यले प्राचीन स्मारक संरक्षण सम्बन्धी कार्यविधि तयार गरी सम्पूर्ण संलग्न निकायहरुमा सुसूचित गर्ने पृष्ठभूमिको आवश्यकतालाई मध्यनजर गरी पुरातत्व विभाग मार्फत प्राचीन स्मारक संरक्षण सम्बन्धी कार्यविधिको तयारी अन्तिम चरणमा रहेको छ । यस कार्यविधिले संरक्षण सम्बन्धी शब्दावली र तिनको व्याख्या, संरक्षणका आधारभूत सिद्धान्तहरु, संरक्षण कार्य गर्दा अपनाउनु पर्ने कार्यविधिहरु र त्यस्तो कार्य गर्दा पुरातत्व विभागको पूर्व स्वीकृतिमा गर्न सकिने कार्यको बुँदागत उल्लेखका साथै जीर्णोद्धार पूर्व तयार गर्नुपर्ने प्रस्तावित पुरातात्विक लगत फर्म सहितका विषयहरु समावेश गरिएको छ ।

उल्लेख भए बमोजिमको कार्यविधिका आधारमा संरक्षण र सम्बर्द्धनको कार्यलाई अंगिकार गरेको खण्डमा हाम्रा सम्पदाहरुको मौलिक स्वरूप कायम रही स-प्रमाण भावी सन्ततीहरुलाई बुझाउने कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह हुने विश्वास लिन सकिनेछ ।

प्राचीन स्मारक संरक्षण सम्बन्धी कार्यविधि-२०६४

१. प्रस्तावना:

नेपालभरि छरिएर रहेका प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण एवं व्यवस्थापन कार्यमा नेपाल सरकार, पुरातत्व विभाग लगायत स्थानीय निकायहरू र विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरू पनि संलग्न रही आएका छन् । पुरातत्व विभाग बाहेक अन्य निकाय एवं संघ संस्थाहरूमा हाल प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण सम्बन्धी विशेषज्ञहरूको अभावका कारण उनीहरूबाट हुने संरक्षण एवं व्यवस्थापन कार्यमा स्मारकहरूको मौलिकता, सम्वेदनशीलता र प्रामाणिकता कायम गर्ने सम्बन्धमा कतिपय त्रुटीहरू हुने गरेको देखिएको छ । तसर्थ मुलुकभित्रका स्मारकहरूको संरक्षण एवं सम्वर्द्धन गर्ने कार्यमा संलग्न सबैको उपयोगका लागि प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण सम्बन्धी सिद्धान्त, प्रक्रिया र प्रविधिलाई समेटेर एउटा कार्यविधि तयार गरी सम्वन्धित सबै निकायहरूले यस्ता कार्यमा एकरूपता कायम गर्नु गराउनु अत्यन्त जरुरी देखिन आएको छ ।

हालसम्म नेपालमा प्राचीन स्मारक संरक्षण सम्बन्धी एउटा कार्यविधि (Conservation Procedure) नभएकाले विभिन्न निकाय र संघ संस्थाहरू लगायत यस सम्बन्धी विशेषज्ञहरूले पनि कतिपय अवस्थामा सैद्धान्तिक र व्यावहारिक द्विविधाहरू महशुस गर्दै आएको अवस्था समेतलाई दृष्टिगत गरी प्राचीन स्मारकहरूलाई प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को उद्देश्य र स्मारक संरक्षण सम्बन्धी प्रचलित सिद्धान्त एवं अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताहरू (Charter of Venice-1964 र The Nara Document on Authenticity-1994) र मुलुकको विद्यमान प्रचलन समेतका आधारमा प्राचीन स्मारकहरूको मौलिकता, सम्वेदनशीलता र प्रामाणिकतालाई अक्षुण्ण राखी संरक्षण कार्यमा हुने त्रुटीहरूलाई सकेसम्म न्युनीकरण गर्न सघाउ पुगोस् भन्ने उद्देश्यले प्राचीन स्मारक संरक्षण सम्बन्धी कार्यविधि, २०६४ (Ancient Monument Conservation Procedure, 2006) तयार गरी लागू गरिएको छ ।

२. पुरातात्विक संरक्षण सम्बन्धी केही शब्दावली र तिनीहरूको व्याख्या:

विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागेमा, यस कार्यविधिको प्रयोजनका लागि :-

(२.१) “**जीर्णोद्धार (Conservation)**” भन्नाले स्मारकको नष्ट भइसकेको वा जीर्ण भएको, हराएको भाग वा अधिकांश नष्ट भएको सम्पदालाई मर्मतबाट बचाउन नसकिने भएको खण्डमा मात्र मौलिक अवस्थासँग मेल खाने गरी जीर्णोद्धार गर्ने कार्यलाई बुझ्नुपर्छ र यस शब्दले निम्न ३ वटा विधिहरूलाई समेत जनाउँछ :-

- (क) मौलिक वास्तु-अवयव तथा प्रविधिको सकभर पुनः प्रयोग गर्ने ।
- (ख) मौलिक आकार प्रकार, स्वरूप, रङ्ग समेत कायम राख्ने ।
- (ग) प्रामाणिक अभिलेख (Documentation), संरक्षण विवरण (Conservation Note), रेखाङ्कन (Line Drawing) तथा प्रतिछवि (Photography) सहित तयार गर्ने ।

उल्लिखित कार्य गर्दा हराएको वा नाश भएको भाग जोड्दा पुरानोसँग मेल खाने गरी राख्नुपर्ने तर त्यस्तो कार्य पुरानोसँग सादृश्यता (Similarity) देखिए पनि सूक्ष्म निरीक्षण गर्दा विभेदयोग्य (Distinguishable) अर्थात् छुट्याउन सकिने हुनुपर्दछ ।

(२.२) “**जोगाउने कार्य (Preservation)**” भन्नाले स्मारकहरूको मौजुदा भौतिक अवस्थालाई सूक्ष्म जीवाणु, पानी तथा अन्य रसायनिक तत्वबाट असर पार्ने प्रक्रिया अथवा अन्य वातावरणीय प्रभाव समेतबाट जोगाउने कार्यलाई सम्झनुपर्छ ।

- (२.३) **“रोकथाम (Prevention)”** भन्नाले सांस्कृतिक सम्पदाहरूलाई प्राकृतिक वा कृत्रिम रूपमा श्रृजित वातावरणबाट विग्रन सक्ने खतराबाट जोगाउने कार्यलाई सम्भन्नुपर्छ र यस शब्दले निम्न कुराहरूलाई समेत जनाउँछ ।
- (क) आन्तरिक आद्रता, तापक्रम र प्रकाश (Bodily Humidity, Temperature and Light) बाट हुनसक्ने खतरालाई रोकथाम गर्ने कार्य ।
  - (ख) आगोको प्रकोपबाट जोगाउने कार्य (Prevention from fire)
  - (ग) चोरीबाट जोगाउने कार्य (Prevention from Theft)
  - (घ) प्राकृतिक प्रकोप भुइँचालो अथवा यान्त्रिक कम्पनबाट जोगाउने कार्य
  - (ङ) दुरुपयोग हुनबाट जोगाउने कार्य (Prevention from Vandalism)
  - (च) रुख विरुवा र भारपात उम्रने प्रक्रियाबाट जोगाउने कार्य (Prevention from Vegetational growth)
  - (छ) नियमित सरसफाई, मर्मत तथा उचित व्यवस्थापन गरी जोगाउने कार्य (Regular Maintenance, cleaning and proper management) आदि ।
  - (ज) मानव तथा पशुजन्य अतिक्रमणबाट हुन सक्ने हानीबाट रक्षा गर्ने ।
  - (झ) बाढी तथा अतिवृष्टि जस्तो प्राकृतिक प्रकोपबाट जोगाउने ।
  - (ञ) युद्ध, गृहयुद्ध तथा विदेशी हमलाबाट हुन सक्ने क्षतिबाट जोगाउने (Protection during Civil war or foreign invasion) ।
- (२.४) **“पुनरुद्धार (Renovation)”** भन्नाले कुनै सम्पदालाई वर्तमान आवश्यकता अनुसार सकभर उपयोगी सेवामूलक (संरचनाको भित्रि भागमा परिवर्तन गरी) बनाउने कार्यलाई जनाउँछ ।
- (२.५) **पुनःनिर्माण (Reconstruction)**: पुरानै स्वरूप र योजना अनुसार नयाँ निर्माण गरिने कार्यलाई *Reconstruction* भनिन्छ ।
- (२.६) **“मजबुतीकरण, प्रबलिकरण (Consolidation/Strengthening)”** भन्नाले रसायनिक, भौतिक वा अन्य कुनै कारणबाट ज्यादै कमजोर बनेको कुनै सम्पदा वा स्मारक वा पुरातात्विक सामग्रीलाई कुनै उपयुक्त रसायनिक वा भौतिक सामग्री (Binding materials) को प्रयोग गरी मजबुत वा प्रबलिकरण (*Consolidation/Strengthening*) तुल्याउने कार्यलाई जनाउँछ ।

३. प्राचीन स्मारक संरक्षणका आधारभूत सिद्धान्तहरू :-

संरक्षणको उद्देश्य स्मारकलाई थप नष्ट, भ्रष्ट हुन नदिई यथारूपमा भावी सन्ततिलाई हस्तान्तरण गर्नु हो । संरक्षण कार्य गर्दा मेल खाने गरी निम्न बमोजिम गर्नुपर्दछ :-

- (क) संरक्षण कार्य गर्दा मौलिकतासँग प्रतिस्पर्धा गर्ने खालका नक्कल र मिथ्याकरण हुनुहुँदैन ।
- (ख) संरक्षण कार्य गर्दा वास्तु वा संरचनाको मौलिक स्वरूपमा परिवर्तन गर्नुहुँदैन ।
- (ग) संरक्षण कार्य गर्दा संभव भएसम्म पुरानै र सम्भव नभएमा मात्र प्रयोग भएकै सामग्रीसँग मेल खाने गुण र प्रकृतिका नयाँ सामग्रीहरू प्रयोग गर्नुपर्दछ ।
- (घ) संरक्षण कार्य गर्दा मौलिक स्वरूप र पद्धतिमा सकेसम्म न्यूनतम हस्तक्षेप हुनु पर्दछ ।
- (ङ) संरक्षण कार्यमा प्रयोग गरिने सामग्रीहरू पछि आवश्यक परेमा हटाउन सकिने (Reversible) हुनुपर्दछ । त्यसतो कार्य गर्दा मौलिकतामा प्रतिकूल प्रभाव पर्न दिनु हुँदैन ।

४. संरक्षण कार्य गर्दा सामान्यतया अपनाउनु पर्ने कार्यविधिहरू :-

माथि उल्लेखित मान्यता एवं सिद्धान्तका आधारमा निम्न उल्लेखित कुराहरूको निम्न बमोजिमका प्रकृया र कार्यविधि अपनाइ संरक्षण एवं जीर्णोद्धार कार्यहरू गर्नुपर्दछ :-

- (४.१) **जग (Foundation):** जग कमजोर भइ गारो भास्सिएको अवस्थामा निम्न बमोजिमका कार्यहरु गर्नु पर्दछ :-
- (क) गारोलाई भासिनबाट underpinning विधिबाट जोगाउने प्रयास गर्नुपर्दछ ।
- (ख) Underpinning विधिबाट जोगाउन बचाउन सम्भव नभएमा र जगमात्र खोली बचाउन सकिने अवस्था देखिएमा सोही बमोजिम गर्ने र सो पनि सम्भव नभएको खण्डमा पूरै गारो भत्काइ पूर्व स्वरूपमै जीर्णोद्धार गर्ने ।
- (४.२) **भुईँ (Floor):** स्मारकको भुईँ भास्सिएको वा सतह समतल नमिलेको (Uneven) अवस्था भएमा पुरानो निर्माण सामग्रीलाई जतनसाथ निकाली सतह मिलाई पुनः प्रयोग गर्नु पर्दछ । भुईँमा विछ्याइएको काठ, ईँटा, तेलिया ईँटा र ढुङ्गा आदिको गुणस्तर राम्रो अवस्थामा भए तिनलाई समेत पुनः प्रयोग गर्ने ।
- (४.३) **तला(First Floor) :** तलाको भुईँ सतह विग्रीएमा त्यसलाई अड्याउन प्रयोग भएका दलिन, निदालको निरीक्षण गरी सोको संरक्षणका लागि सर्वप्रथम टेवाहरु दिनुपर्दछ । त्यसपछि तलाको सतह विग्रीनुको कारणहरु निक्यौल गरी निम्नानुसार जीर्णोद्धार कार्य गर्नुपर्दछ :-
- (क) विग्रीएको भाग फेर्दा पुरानै प्रकृति र गुण, आकार प्रकारका सामग्रीहरु प्रयोग गर्ने ।
- (ख) कीरा र सुक्ष्म जीवाणुबाट क्षय भएको खण्डमा रसायनविद्को सल्लाह अनुसार कीटनाशक रसायनहरु प्रयोग गर्ने ।
- (ग) तर धरासायी हुने अवस्थाको छ भने प्राविधिकको सल्लाह बमोजिम जीर्णोद्धार कार्य गर्ने ।
- (४.४) **छाना (Roof):** छाना चुहीएको छ भने सोको कारण पत्ता लगाई चुहीएको ठाउँ टाल्ने, सो सम्भव नभएमा क्षय भएको भाग हटाई मर्मत सम्भार गर्नु पर्दछ । सल्ला काठ प्रयोग भएको स्थानमा खोटो ननिकालिएको सल्ला काठ मात्र प्रयोग गर्नुपर्दछ । यस्तो गुण भएको सल्लो नभेटिएमा सालको काठ प्रयोग गर्न सकिन्छ । स्थानीयस्तरका स्मारकहरुमा जुन जातका काठहरु प्रयोग भएका छन् सोही जात एवं गुणका काठ प्रयोग गर्नुपर्दछ । नयाँ काठ प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्थामा साल काठ पनि प्रयोग सकिनेछ ।
- ४.४.१ भिरालो छाना (Sloping Roof):** भिरालो छाना जीर्णोद्धार गर्दा निम्न बमोजिमका विधि अपनाउनु पर्दछ :-
- (क) छाना जीर्णोद्धार गर्दा छाना अड्याउन राखिने मूसि, टुँडाल, चलु, पाखा, दलिन, नस, मुसि, धुरी, थाम, लाकासि आदिको निरीक्षण गरी क्षयको अवस्था अनुसार आंशिक वा पूरै फेर्नुपर्ने भएमा पुरानै प्रकृति र गुणका सामग्रीहरु प्रयोग गर्नुपर्दछ । पूरै फेर्नुपर्ने अवस्थामा साल काठ प्रयोग गर्न पनि सकिनेछ ।
- (ख) छानाको सतहमा प्रयोग गरिने फल्याक, चिरपट, चिलाय्अपा आदि विछ्याइएको स्थानमा सोही प्रकृति र गुणका सामग्रीहरु प्रयोग गर्नुपर्दछ । तर चिरपट र चिलम अपाको सट्टामा फल्याक प्रयोग गर्न सकिनेछ । छानाका सबै काठ फेर्नु परेमा सालको काठ प्रयोग गर्न सकिनेछ ।

- (ग) भिरालो छानामा भिङ्गटी छाउँदा जैविक पदार्थ नभएको माथिल्लो सतहबाट कमसेकम ५-७ फिट गहिराइबाट भिकिएको वा वनस्पतीय वीजरहित माटो अथवा सो माटोलाई तातोपानीमा उमाली, राम्ररी मुछी मुठल भागबाट २ इन्च देखि माथिल्लो गारोको आवश्यकता अनुसार माटो विछ्याइ भिङ्गटी छाउनु पर्दछ ।
- (घ) फल्याक ठोकीसकेपछि छानाको सतहमा माटो प्रयोग गर्नुपर्ने र माटो प्रयोग गर्नु अगावै तोकिएको गुणस्तरको Water Proof Material कमसेकम ६ इन्च खप्टाई विछ्याउनु पर्ने हुन्छ ।
- (ङ) भिङ्गटी प्रयोग गर्दा एकै नाप र आकारका प्रयोग गर्नु पर्दछ ।
- (च) सबभन्दा पहिलो row को भिङ्गटीहरुमा ड्रिलले प्वाल पारी किलाले म्हुथपौमा (मुठल) अड्काउनु पर्दछ ।
- (छ) धुरी चाङ्ग लगाउँदा पहिलो तह माथि जोर्नी (मिच्च) छली अर्को तह घोप्टो विछ्याइ त्यसमाथि टम्म मिलाएर एउटै लाइनमा ठाडो गरी राख्नु पर्दछ ।

४.४.२ चेप्टो छाना (बज्र ढलान छाना) (Horizontal Roof):- काठका दलिनहरु माथि चिलाय्अपा, फल्याक वा चिरपट विछ्याई आठ इन्चसम्म बज्र ढलान गर्न र चेप्टो छाना जीर्णोद्वार गर्न निम्न बमोजिमको कार्यविधि अपनाउनुपर्दछ :-

- (क) राम्रो गुणस्तरको गट्टा चुना (Quick lime) प्रयोग गर्ने ।
- (ख) गट्टा चुन (Quick lime) लाई गहिरो भाँडामा २-३ दिनसम्म भिजाएर मात्र प्रयोग गर्ने र यस प्रकार मिश्रण तयार गर्दा दैनिक पानी राखी चलाउनु पर्दछ ।
- (ग) बज्रढलान गर्नका लागि चुन १ भाग, सुर्खी २ भाग र इँटाको चिप्स (स-साना टुक्रा) ४ भाग र केही मात्रामा बालुवाको सम्मिश्रण मिलाई तयार गर्ने ।
- (घ) बज्रढलान गर्दा एक पटकमा २ इन्च मोटाइसम्मको सतह तयार हुने गरी आवश्यक सामग्री राखी ठोक्दै सतह तयार गर्ने ।
- (ङ) बज्र ढलानलाई कम्तिमा २४ घण्टा पानीबाट जोगाउने ।

४.४.३ (ग) भिङ्गटी (छाना) लगाउने :-

- (क) माटो अड्याउन टारफेल्स माथि $1\frac{1}{2}$ देखि २ इन्च मोटाईका वाल्चासिं (काठ) ठोक्नु पर्दछ । फल्याक माथि Water proof paint जस्तै अलकत्रा वा Blackjapan लगाउनु आवश्यक छ ।
- (ख) भिङ्गटी विछ्याउँदा एउटा भिङ्गटीमाथि अर्को भिङ्गटी $\frac{3}{4}$ भाग खप्ट्याउनु पर्दछ ।

४.४.४ स्लेटको छाना: स्लेट प्रयोग गरिएको छानो जीर्णोद्वार गर्दा सोही गुण र रंगका स्लेट प्रयोग गर्नुपर्दछ । स्लोप छानाको भिरालो ३० देखि ४० डिग्रीसम्म तल भरेको हुनुपर्दछ ।

४.४.५ अन्य प्रकारका छाना: ईट, ढुंगाहरुबाट निर्मित विविध प्रकारका छानाहरुको जीर्णोद्वारमा निम्न बमोजिम गर्नु पर्दछ :-

- (क) प्रस्तर तथा ईटाबाट निर्मित छाना: प्रस्तर एवं ईटा जोडाईका छानामा मसला उफ्किएको अवस्थामा प्रयोग भएकै मशलाको किसिम र अनुपातमा मसला तयार गरी उफ्किएको ठाउँमा भर्ने ।
- (ख) वातावरणीय प्रभावबाट प्रस्तर एवं ईटामा उत्पन्न हुने क्षयले पनि सम्पदालाई असर गर्ने हुँदा त्यस्तो अवस्थामा रसायन उपचार गरी संरक्षण गर्ने र सम्भव नभएमा मात्र सोही गुणस्तरको नयाँ सामग्री तयार गरी प्रयोग गर्ने ।
- (ग) प्राकृतिक प्रकोप, कृत्रिम कम्पन र वनस्पतीबाट छाना चर्किए, बाँगिएमा सो स्थानमा प्रस्तरका अवयवहरुलाई क्रमबद्धरूपमा संख्यात्मक अभिलेख राखी विग्रिएको भाग खोली सो लाई मिलाई जडान गर्ने । ईटाद्वारा निर्मित छानोका हकमा विग्रिएको भाग खोली सोमा प्रयोग भएकै गुणस्तरका सामग्रीहरु प्रयोग गरी जीर्णोद्वार गर्ने ।
- (घ) कालक्रमका कारण छानो भत्किएको र सो का अवयवहरु यत्रतत्र छरिएर रहेका छन् भने सो लाई विस्तृत अध्ययन गरी पुरानै नमूना अनुसारका नपुग नयाँ अवयव तयार गरी पुनःनिर्माण गर्ने ।
- (ङ) छानाको सतहमा लेउ उम्रिएको अवस्थामा सम्भव भएसम्म रसायन प्रयोग नगरी सफा गर्ने र सो बाट सम्भव नभएमा मात्र पानीमा १% अमोनियाको भोल मिसाई सफा गर्ने ।
- (च) माटोको गारोको हकमा प्रयोग भएको प्रविधि र गुणस्तरको माटो प्रयोग गरी जीर्णोद्वार गर्ने ।

५. गारो (Wall) (प्रस्तर, ईटा तथा माटो):

गारो भास्सिएको, चर्किएको, वाङ्गिएको र उकासिएको (भुँडी बोकेको जस्तो) अवस्थाको छ भने निरीक्षण गरी निम्न बमोजिम जीर्णोद्वार गर्नु पर्दछ :-

- (क) गारो भास्सिएको अवस्थामा त्यसलाई अझ बढी भास्सन नदिन सम्भव भएसम्म under binding (underpenning) विधि प्रयोग गरी जोगाउनु पर्दछ । अन्यथा भास्सिएको पुरै भाग भत्काई पुनः निर्माण गर्ने ।

- (ख) गारो चर्किएको अवस्थामा स्थिति अनुसार सकेसम्म पुरानै सामग्रीहरू प्रयोग गरी बाँध्ने (Stiching), भर्ने (Filling), नस (Wall Plate) का माध्यमबाटै चर्किएको भाग खोली जीर्णोद्धार गर्ने
- (ग) विगतमा जीर्णोद्धार गर्दा प्रस्तर वा ईटाको गारोमा सिमेण्ट जस्तो कडा जोडाइका सामग्री प्रयोग गरी बनाइएको कारणबाट गारोका ईटाहरू चिरा परेको देखिएमा सो भागलाई खोली मौलिक एवं परम्परागत जोडाइका सामग्रीहरू माटो आदि प्रयोग गरी मर्मत गर्नु पर्दछ । तर चिरापरेका बुट्टेदार ईटाहरू र ढुङ्गाका सामग्रीहरू चिरा परेको ठाउँमा पुरानै जोडाईले भरी र दुई टुक्रा भए सो लाई रसायन विधिद्वारा जोडी पुनः प्रयोग गर्ने
- (घ) गारो बाझीएको अवस्थामा स्थिति अनुसार Skinning गरी बाँझीएको भाग मात्र जीर्णोद्धार गर्नुपर्दछ । तर धेरै भाग बाझीएको छ भने पूरै मोहडा खोली मिलाई मर्मत गर्नुपर्दछ । यदि बाझीएको गारोले कुनै प्रकारको बास्तु असन्तुलन (Structural problem) नल्याएमा यथावतै राख्नु उचित हुन्छ ।
- (ङ) उकासिएको (भुँडी निस्किएको जस्तो) (bulging) अवस्थामा अंगः पर्केगु (Skinning) विधिद्वारा जीर्णोद्धार गर्ने
- (च) प्रस्तर वा ईटाको गारोमा Grouping गरी संरक्षण गर्नुपर्ने अवस्थामा चुन, बालुवा र ढुङ्गा (Stone shaped) प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- (छ) माटोको गारोको हकमा प्रयोग भएको प्रविधि र गुणस्तरको माटो प्रयोग गरी जीर्णोद्धार गर्ने

६ लिउन प्लाष्टर: लिउन प्लाष्टर आवश्यकता अनुसार दुई वा तीन तह गरि लगाउनु पर्छ:

- (क) **खस्रो सतह:** लिउन प्लाष्टरको खस्रो सतह तयार गर्दा निम्न बमोजिमका सामग्रीको निम्न प्रतिशतको मिश्रण तयार गर्नुपर्दछ । यस प्रकारको मिश्रणलाई कम्तिमा ३ दिनेदेखि ५ दिनसम्म भिजाउनु पर्दछ ।

माटो : आवश्यकता अनुसार

भुस : १२%

गोबर : ६%

(१६ भाग माटो, २ भाग भुस र १ भाग गोबर)

- (ख) **मसिनो लिउन:** मसिनो लिउन तयारी गर्दा निम्न बमोजिमका सामग्रीको निम्न प्रतिशतको मिश्रण तयार मिश्रण तयार गर्नु पर्दछ । यसप्रकार तयारी मिश्रणलाई माथि ५.१ मा उल्लेख भए बमोजिमको समयसम्म भिजाउनु पर्दछ ।

माटो : आवश्यकता अनुसार

गोबर : ६%

(१६ भाग माटो र १ भाग गोबर)

नोट: मसिनो लिउन प्लाष्टर गर्दा तयार भएको लिउनको समिश्रण प्लाष्टर गर्नुपर्ने मोटाई लिउनको अनुसार १ देखि ३ सतहमा तयार गर्नुपर्दछ । सतह थप गर्दा पहिलो सतह राम्ररी सुकेपछि मात्र दोस्रो सतह थप गर्नु पर्दछ । लिउन प्लाष्टरका लागि बालुवा नमिसिएको माटो प्रयोग गर्नु पर्दछ ।

(ग) हिमाली क्षेत्रमा तयार गरिने लिउन प्लाष्टर निम्न बमोजिमका सामग्रीहरु निम्न प्रतिशतमा मिलाई तयार गर्नुपर्दछ । यसप्रकारको मिश्रणलाई भिजाएर राख्न आवश्यक छैन ।

सिजा (कालोमाटो)	: ५ भाग
सिविभेमा (बलौटे माटो)	: १० भाग
किजा (कमेरे फस्के माटो)	: २ भाग
भैं (गोबर)	: १ बाल्टिन (५ के.जी.)
फुमा (भुस)	: १० भाग

(घ) तराई क्षेत्रमा सामान्यतया पहेंलो माटोमा आवश्यकता अनुसार गोबर र भुस मिलाई केही दिन राखेर तयार गर्ने

७. लाकाँसि (Column base Timber):

लाकाँसिको अवस्था हेरी माथिल्लो तलामा टेवा दिई फेर्न सकिने भए सोही बमोजिम गर्ने । सो सम्भव नभएमा पूरै गारो भत्काई फेर्ने ।

८. ढोका तथा भ्याल:

ढोका तथा भ्याल तेर्छिएको (Out of alignment) अवस्थामा काठ चर्किएको, बाझीएको, मक्किएको अवस्थाको अध्ययन गरी निम्न बमोजिम जीर्णोद्धार गर्नुपर्दछ :-

(क) Alignment विग्रिएको कारणले भ्याल तथा ढोकाका चौकोस खापा बाझीएका छन् भने सकेसम्म पुरानै सामग्रीहरुलाई सोभ्याई प्रयोग गर्नुपर्दछ । पुरानो सामग्री प्रयोग गर्न नसकिने अवस्थामा मात्र पुरानै शैली र स्वरूपमा सोही प्रकृति र गुणस्तरका सामग्री प्रयोग गरी जीर्णोद्धार गर्ने ।

(ख) चर्किएका भागहरुमा (Adhesive or binding materials) जोड्ने वस्तु मोविकोल आदि प्रयोग गरी त्यसमा सोही रंगका काठको धूलो मिसाई बनाइएको Paste ले भर्नु पर्दछ । सो विधिबाट सम्भव नभएमा मात्र चर्किएको भाग खोली सोही प्रकृति र गुणका नयाँ काठ प्रयोग गरी जीर्णोद्धार गर्नुपर्दछ । माथि उल्लेख भए बमोजिम काठ सम्बन्धी जीर्णोद्धार कार्य गर्दा प्रयोग भएका काठको संरचनाको अभिलेख विवरण, नक्साङ्कन (drawing) र हरेक कलाकृति कुँदिएका काठहरु खोल्दा त्यस्ता काठहरुमा संख्याङ्कन (Numbering) होसियारी साथ खोल्ने

९. थाम (Column)

स्मारकमा प्रयोग भएका काठका थामहरुको अवस्था अध्ययन गरी निम्न बमोजिम जीर्णोद्धार गर्नु पर्दछ :-

(क) भास्सिएको (Unsettled and Compressed) अवस्था : लामो समयको अन्तराल, संरचनाको असन्तुलित भार, भुँड कम्पन आदि भएर भास्सिएको अवस्थामा सो थामले भार वहन गरेको संरचना यथावस्थामा नभएको खण्डमा उक्त थामलाई सोभ्याई पूर्व स्थानमा जडान गर्ने ।

(ख) घामपानी र हावाको प्रभावबाट चर्किएका थामहरुको स्थिति अध्ययन गरी सम्भव भएसम्म रासायनिक उपचार गरी सोही थाम प्रयोग गर्ने र सो बाट सम्भव नभएमा मात्र नयाँ निर्माण गरी जडान गर्ने । नयाँ निर्माण गरिने थाम पूर्व आकार र डिजाइनमै हुनुपर्ने । यदि त्यो सम्भव नभएमा सादा थाम राख्ने ।

- (ग) कुनै पनि थामको कुहिएको वा मक्किएको भागलाई काटनुपर्ने भाग मात्र काटेर सो को सट्टा सोही गुणस्तर र जातको काठ जोडी कायम गर्ने ।
- (घ) बाझीएको अवस्थामा संरचनाको भार वहन गर्न नसक्ने स्थिति भए मात्र सोही गुण र जातको काठमा पूर्व थामको बुट्टाहरु सकेसम्म सोही नापोमा कुँदी नयाँ जडान गर्ने ।

नयाँ काठ प्रयोग गर्दा निम्नानुसार हुनु पर्दछ :-

- (अ) नचर्किएको हुन पर्ने ।
- (आ) छिप्पिएको (Matured) हुनु पर्ने ।
- (इ) सलक्क परेको र कडा हुनुपर्ने ।
- (ई) खँदिलो दानादार हुनुपर्ने ।
- (उ) ओसको मात्रा (water content) नमि १२-१५% मात्र हुनुपर्ने ।
- (ऊ) लचक (deflection) न्यून हुनुपर्ने ।
- (ए) आँखा भएको हुन नहुने ।
- (ऐ) पँलास नभएको ।
- (ओ) पानीले नभिज्ने ठाउँमा पहिले कुकाठ प्रयोग भइरहेको भए जीर्णोद्धारका क्रममा कुकाठ नै प्रयोग गर्न सकिनेछ ।

१०. पुरातत्व विभागको पूर्व स्वीकृतिमा गर्न सकिने जीर्णोद्धार कार्य:

बाझीएको, उकास्सिएको अवस्थामा रहेका वस्तुहरु र संरचनाको मौलिकता र प्रामाणिकता कायम गर्न निम्न बमोजिम कार्य पुरातत्व विभागको पूर्व स्वीकृतिमा गर्न सकिनेछ :-

- (क) छानामा प्रयोग भएको भिँगटी वा माटोबाट निर्मित सामग्रीहरु वातावरणीय प्रभाव वा बाँदर आदि जनावरबाट सुरक्षित राख्नुपर्ने अवस्थामा मात्र भिँगटीको सट्टा परम्परागत सामग्रीहरु तामा वा पित्तल राख्न सकिनेछ ।
- (ख) कुनै पनि ऐतिहासिक प्रमाण बोकेको र यथावस्थामा जडित भैरहेको स्मारकलाई छुट्याउन मिल्दैन । तर राष्ट्रिय महत्वका योजनाको लागि आवश्यकता परेको खण्डमा स्मारकको सम्पूर्ण वा केही भाग सार्न सकिनेछ ।
- (ग) संरक्षण कार्य गर्दा परम्परागत निर्माण सामग्री प्रयोग गरी संरक्षण गर्न नसकिने अवस्था भए पुरातत्व विभागको स्वीकृति लिई आधुनिक निर्माण सामग्री प्रयोग गर्न सकिने छ ।
- (घ) परम्परागत प्रचलनमा लोप भई सकेका कुनै स्मारकलाई प्रयोग गर्नु पर्दा पुरातत्व विभागको स्वीकृत लिएर उपयुक्त नयाँ प्रयोगमा ल्याउन सकिनेछ ।
- (ङ) जीर्णोद्धारको क्रममा थप प्रमाणहरु प्राप्त भएमा जीर्णोद्धार पूर्व तयार पारेको योजनामा संशोधन गरेर सोको मौलिक स्वरूप जोगाई जीर्णोद्धार गर्ने ।
- (च) माथि उल्लेख भए बमोजिमका विषयहरुबाट समेटिन बाँकी जीर्णोद्धार पद्धतिका सम्बन्धमा कुनै पनि सम्पदाको जीर्णोद्धार गर्ने क्रममा आधारभूत सिद्धान्त (परम्परागत) भित्र रहेर गर्ने ।

११. उल्लिखित कार्य गर्दा संलग्न नमूना अनुसारको प्रस्तावित पुरातात्विक लगत फर्म भरि पेश गर्नु पर्नेछ:

प्रस्तावित पुरातात्विक लगत फर्म:

१. स्मारकको नाम: .....
२. स्थान (अंचल, जिल्ला, न.पा./गा.वि.स., वडा नं., टोल/गाउँ/नजिकको परिचित स्थल/स्मारकसँगको दूरी र दिशा) .....
३. मुख्य पुरातात्विक वस्तु: .....
४. अन्य पुरातात्विक महत्वका वस्तु: .....
५. निर्माण शैली र प्रकार:.....
६. ऐतिहासिक पृष्ठभूमि (निर्माणकाल, कर्ता आदि): .....
- .....
७. पूर्व जीर्णोद्धार काल (यदी भए) जीर्णोद्धारको विवरण: .....
- .....
८. स्मारकको विवरण:
  - क. लम्बाई :-
  - ख. चौडाई :-
  - ग. उचाई :-
  - घ. भित्ताको विवरण :-
  - ङ. ईटाको किसिम र कला :-
  - च. छानाको किसिम र काल :-
  - छ. अन्य :-
९. प्रयोग गरिएका वस्तु:
  - क. ईटा :-
  - ख. काठ :-
  - ग. माटो :-
  - घ. भिँगटी :-
  - ङ. अन्य :-
१०. सामाजिक एवं सांस्कृतिक परम्परा: .....
११. स्मारकको पूजाआजा सञ्चालन गर्ने निकाय : .....
१२. स्मारकको वर्तमान भौतिक अवस्था :-.....
- .....
१३. स्मारक क्षति हुनाका सम्भाव्य कारणह :- .....
- .....
१४. रसायनिक संरक्षणको आवश्यकता :- .....
- .....

१५. मर्मत सुधार गर्न आवश्यक खास भागहरूको विवरण :- .....

१६. स्मारकको जमिनको क्षेत्रफल/स्वामित्वको लम्बाई, चौडाई .....

१७. पुरातत्वविद् वा निरीक्षकको राय सुझाव :- .....

१८. जीर्णोद्धारको कूल लागत :- .....

❖ **जीर्णोद्धार तथा संरक्षणका सम्बन्धमा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन (२०१३ संशोधन सहित) मा भएको व्यवस्था:**

प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण एवं जीर्णोद्धार सम्बन्धमा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन २०१३ ले निषेध गरिएका विषयहरू निम्न बमोजिम रहेका छन् :

- (क) प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन २०१३ को दफा २ को (क) बमोजिम तोकिएका १०० वर्ष नाघेका स्मारकहरूको सोही दफाको (च) बमोजिमको कार्य गर्न पुरातत्व विभागको स्वीकृति लिनुपर्दछ ।
- (ख) सार्वजनिक प्राचीन स्मारकहरूको स्वामित्व, संरक्षण, मर्मत तथा जीर्णोद्धारको उत्तरदायित्व पुरातत्व विभागमा रहनेछ । त्यसता स्मारकहरूको उल्लेखित कार्य गर्न स्थानीय निकाय वा समुदायले माग गरी आएमा पुरातत्व विभागको प्रत्यक्ष निगरानीमा मात्र गर्न गराउन सकिनेछ ।
- (ग) संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्रका निजी स्वामित्वमा रहेका प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण, मर्मत तथा जीर्णोद्धार सम्बन्धित व्यक्तिले गर्नेछ, तर त्यसता स्मारकहरूको मौलिक स्वरूपमा परिवर्तन, मर्मत तथा जीर्णोद्धार गर्न वा भत्काउनु पूर्व सम्बन्धित व्यक्तिले पुरातत्व विभागको स्वीकृति लिनुपर्नेछ ।

❖ **दण्ड जरीवाना:**

प्राचीन स्मारकहरूको जीर्णोद्धार कार्य स्वीकृति नलिई वा यस निर्देशका विपरीत कुनै कार्य गरेमा त्यस्तो कार्य गर्नेलाई दश हजार रुपैयाँ देखि एकलाख रुपैयाँसम्म जरिवाना वा ६ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

❖ **जीर्णोद्धार तथा संरक्षणका सम्बन्धमा प्राचीन स्मारक संरक्षण नियमावली (२०४६) मा भएको व्यवस्था:**

प्राचीन स्मारकको मर्मत तथा जीर्णोद्धार कार्य गर्दा स्मारकको मौलिकता, संवेदनशीलता, राष्ट्रिय कला र संस्कृतिको संरक्षण गरी अनुसन्धानमूलक ढंगबाट स्मारकको मर्मत तथा जीर्णोद्धार गर्नु गराउनु पर्दछ ।

तयारीकर्ता**श्री विष्णुराज कार्की**

प्रमुख पुरातत्व अधिकृत, पुरातत्व विभाग

श्री हिरण्यश्वरानन्द वैद्य

संग्रहालय प्रमुख, राष्ट्रिय कला संग्रहालय भक्तपुर

श्रीमती सरस्वती सिंह

कार्यालय प्रमुख, स्मारक संरक्षण तथा दरबार हेरचाह कार्यालय ललितपुर

सल्लाहकार**श्री कोश प्रसाद आचार्य**

महानिर्देशक, पुरातत्व विभाग

प्रा.डा. मुकुन्दराज अर्याल

विभागीय प्रमुख, नेपाल इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

प्रा.डा. सुदर्शनराज तिवारी

बास्तुशास्त्र विभाग, इन्जिनियरिङ्ग अध्ययन संस्थान, पुल्चोक

प्रा.डा. प्रेमनाथ मास्के

सिभिल इन्जिनियरिङ्ग विभाग, इन्जिनियरिङ्ग अध्ययन संस्थान, पुल्चोक

श्री जयचरण कस्ती

सिनियर डिभिजनल इन्जिनियर, पुरातत्व विभाग

श्री तारानन्द मिश्र

पूर्व उप-महानिर्देशक, पुरातत्व विभाग

श्री चन्द्रप्रसाद त्रिपाठी

पूर्व उप-महानिर्देशक, पुरातत्व विभाग

श्री शुक्रसागर श्रेष्ठ

पुरातत्वविद्

कम्प्युटर**श्री नेत्र प्रसाद कोइराला**

पुरातत्व विभाग

श्रीमती जयन्ती श्रेष्ठ

पुरातत्व विभाग